



Islamic Maaref University

Scientific Journal
ISLAMIC REVELUTION STUDIES

Vol. 22, Summer 2025, No. 81

A Study of the Performance of Non-Governmental Schools of the Second Pahlavi Period on the Formation of the Islamic Revolution of Iran (the Case: Ahmadiyya School of Isfahan)

Masood Katheri ¹

1. Associate professor, University of Isfahan, Isfahan, Iran and lecturer in Islamic Studies.
masoodkasiri@ltr.ui.ac.ir

Abstract Info	Abstract
Article Type: Research Article	Revolutions, regardless of their nature, have their roots in various contexts, most of which are formed over time. Since time is the central variable in every revolution, this phenomenon has a historical nature. No historical event is formed suddenly and without multiple contexts and factors. To accurately understand the reasons for the victory of the Islamic Revolution of Iran in 1979, we need to accept this historical mechanism. Given the presence of many role-players and activists of that era, examining their memories and analyzing the events from different angles can be helpful in understanding the nature of the revolution and the factors that contributed to its occurrence. The main purpose of this article is to examine the cultural performance of the Ahmadiyya School and its role in organizing the events leading to the Islamic Revolution. The research method is mainly based on oral documents and interviews with activists in this field. This research, which was conducted based on the study of the performance of one of the non-governmental schools in Isfahan, shows that the groundwork for changes based on Islamic teachings and the creation of a revolutionary spirit had begun at least 15 years before the Islamic Revolution by a section of the religious. Therefore, analyses that emphasize the role of foreign factors or clerical opportunism in the appropriation of the revolution do not seem very accurate and realistic.
Received: 2024.04.23	
Accepted: 20.24.10.19	
Keywords	Islamic Revolution of Iran, Non-Governmental Schools, Pahlavi II, Isfahan, Ahmadiyya School.
Cite this article:	Katheri, Masood (2025). A Study of the Performance of Non-Governmental Schools of the Second Pahlavi Period on the Formation of the Islamic Revolution of Iran (the Case: Ahmadiyya School of Isfahan). <i>Islamic Revelation Studies</i> . 22 (2). 231-255. DOI: 10.22034/22.81.231
DOI:	https://doi.org/10.22034/22.81.231
Publisher:	Islamic Maaref University, Qom, Iran.

Introduction

The Islamic Revolution of Iran, as a historical phenomenon, is rooted in numerous intellectual, cultural, and social contexts that developed over time. A precise understanding of this revolution necessitates an examination of historical mechanisms and the role of influential institutions in its formative process. Among the various analyses concerning the causes of the Revolution, some emphasize the role of external factors or the opportunism of the clergy, while other narratives point to cultural and educational contexts as pivotal factors. This article, focusing on the role of private (national) schools during the second Pahlavi era, particularly the Ahmadiyah School in Isfahan, seeks to explain how these institutions contributed to creating the intellectual and organizational groundwork for the Islamic Revolution.

Methodology

This research was conducted using a historical-social approach and the "Grounded Theory" method. The data primarily relies on oral history documents and in-depth interviews with the founders, teachers, and students of Ahmadiyah School, collected within the framework of the oral history project of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution, Isfahan Branch. Archival documents, including SAVAK reports and the charter of the Ahmadiyah Institute, were also used to complete and validate the data.

Discussion

The Ahmadiyah School, as a prominent example of national schools in Isfahan, was established in 1963 with the aim of countering the cultural policies of the Pahlavi regime and promoting Islamic teachings. The school began its activities with the support of religious scholars, particularly Ayatollah Khademi, and the written approval of Imam Khomeini. Ahmadiyah evolved beyond a mere educational institution into a hub for nurturing the young generation based on Islamic and revolutionary values. The school's performance can be examined in the following dimensions:

- **Educational and Pedagogical Activities:** Daily programs included morning ceremonies with Quran recitation, performing religious anthems, holding congregational prayers, and encouraging cultural activities. Furthermore, inviting prominent religious figures such as Morteza Motahhari, Mohammad-Taqi Ja'fari, and Ali-Akbar Parvaresh for lectures was influential in shaping the students' intellectual outlook.
- **Propagation Activities:** The Ahmadiyah Institute engaged in dispatching propagators to various regions of the country and distributing Imam Khomeini's treatises (resaleh), which contributed to the dissemination of revolutionary thought.
- **Confrontation with the Pahlavi Regime:** The school directly and indirectly opposed the secular values of the Pahlavi government, and for this reason, it was placed under SAVAK surveillance and control. SAVAK attempted to neutralize its activities through measures such as spreading rumors, dismissing managers, and seizing part of the school building.

Role of the Trained Personnel: Many teachers and students of Ahmadiyah School, such as Ali-Akbar Parvaresh, Abolhassan Badri, Hassan-Ali Zehtab, and Abbas Nabavi-

Manesh, played active roles in various stages of the Revolution and in the post-revolutionary period within political, cultural, and military spheres.

Conclusion

The examination of Ahmadiyah School's performance demonstrates that private schools during the Pahlavi era, particularly those operating with a religious orientation, played a significant role in laying the groundwork for the Islamic Revolution. By training committed individuals well-versed in Islamic teachings, these schools became platforms for institutionalizing revolutionary thought and countering the official discourse of the government. The findings of this research corroborate that the Islamic Revolution was not a sudden phenomenon but rather the outcome of years of cultural, educational, and propagation activities by religious institutions like the Ahmadiyah School. Furthermore, this study emphasizes the central role of internal factors and religious leadership in the formation of the Revolution and challenges narratives based on the primacy of external factors or the accidental nature of the Revolution. Finally, the case study of Ahmadiyah School shows that examining informal educational institutions can illuminate hidden aspects of socio-political developments.

References

A) Books

- Abtahi, Seyed Alireza (2018). *Rud-e Zayandeh*. Isfahan: Espaneh.
- Anonymous (2010). *Khadem-e Shari'at: Ayatollah Seyed Hossein Khademi as Narrated by SAVAK Documents*. Tehran: Center for Historical Document Review, Ministry of Intelligence.
- Anonymous (2015). *Collected Articles of Khadem-e Shari'at*. Isfahan: Sadr Bazaar Seminary School.
- Anonymous (2004). *The Islamic Revolution as Narrated by SAVAK Documents; Isfahan Province*. Vol. 2. Tehran: Center for Historical Document Review, Ministry of Intelligence.
- Anonymous (2015). *Seyed Ali-Akbar Parvaresh as Narrated by Documents*. Vol. 2. Tehran: Center for Historical Document Review, Ministry of Intelligence.
- Taj, Akbar (2014). *Speaking Tongue; Speeches of Hojjat al-Islam wal-Muslemin Haj Sheikh Reza Nategh Esfahani*. Qom: Ansarian.
- Hafezi, Mostafa (n.d.). *Memoirs; Special Issue on Ali-Akbar Parvaresh*. Isfahan: Committee for Honoring Professor Seyed Ali-Akbar Parvaresh.
- Darabi, Ali (2009). *Political Flow-Mapping in Iran*. Tehran: Islamic Culture and Thought Research Center.
- Rostami, Mansour (2001). *Baqiyat al-Salehat or the Biography of Nategh Esfahani*. Kermanshah: Taq-e Bostan.
- Rocha, Guy (1989). *Social Changes*. Translated by Mansour Vosooghi. Tehran: Nashr-e Ney.
- Mozaffari, Ayat (2006). *Flow-Mapping in Contemporary Iran*. Qom: Islamic Research Center.
- Mokhtari Esfahani, Reza (2011). *Pain and Suffering; Memoirs of Reza Mir Mohammad Sadeghi*. Vol. 1. Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution.
- Mousavi Khomeini, Seyed Ruhollah (2014). *Sahifeh-ye Imam*. Vol. 1. 6th Ed. Tehran: Institute for Compilation and Publication of Imam Khomeini's Works.
- Mehralizadeh, Mehdi (2009). *Oral History and the Life and Struggles of Ayatollah Khademi*. Tehran: Center for Documents of the Islamic Revolution.

- Mahdavi, Masleh al-Din (2007). *Isfahan; Dar al-Elm of the East, Religious Schools of Isfahan*. Edited by Mohammad Reza Nilforoushan. Isfahan: Municipal Cultural and Recreational Organization.
- Mahdavi, Moaz al-Din (1969). *Stories from Fifty Years*. Tehran: Vahid Printing House.
- **B) Articles**
 - Rajai, Abdolmahdi (2009). "Modern Schools in Isfahan from the Beginning until Today." *Danesh-Nama Monthly*. No. 167-169. pp. 144-161.
 - Anbarmoo, Fariborz and Colleagues (2014). "The Tudeh Party's Stance towards the Islamic Revolution of Iran based on Leftist (Tudeh Party) Documents." *Historical Perspective and Historiography*. No. 13. pp. 125-148.
 - Mousavi, Seyed Mohammad Reza (2020). "The Causes of the Islamic Revolution of Iran: The Why and How." *Quarterly Journal of Political Sociology of the Islamic Revolution*. No. 1. pp. 27-49.
- **C) Interviews**
 - Ahsani, Mounes (April 17, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Badri, Vajiehsadat (February 19, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Badri, Seyed Abolhassan (February 8, 2023). Firouzeh-ha Memories Collection. Isfahan: Archive of the Broadcasting Organization.
 - Hafezi, Mostafa (November 13, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Hamidi, Akbar (April 15, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Zamani, Ahmad (n.d.). Pioneers of the Islamic Revolution. Archive of the House of Islamic Revolution and Wilayat.
 - Zehtab, Hassan-Ali (April 14, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Shokouhandeh, Maryam (February 12, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Safaieyeh, Mohammad (January 30, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Tabatabaei, Mohammad Ali (February 25, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Zaheer al-Islam, Seyed Ali (May 10, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Amelian, Seyed Ahmad (June 10, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Atrian, Mehdi (June 13, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Karbasi, Mohsen (December 8, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Marjoui, Akbar (April 28, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Mirsaidi, Morteza (November 14, 2018). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Meshkat, Hossein (May 27, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
 - Mousavi, Seyed Ahmad (n.d.). Pioneers of the Islamic Revolution. Isfahan: Archive of

the House of Islamic Revolution and Wilayat.

- Mirsaidi, Hossein (February 27, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Nileh, Malook (February 14, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Nourbakhsh, Seyed Hassan (April 6, 2018). Ali Gholi Agha Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Yahi, Zohre (January 1, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Yahi, Mohsen (January 28, 2019). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.
- Yazdanbakhsh, Mohammad (December 8, 2017). Ali Gholi Agha Neighborhood Project. Isfahan: Archive of the Office for Studies of the Cultural Front of the Islamic Revolution.

D) Films and Websites

- Nategh Esfahani, Mohammad Reza (2015). Documentary *Khadem-e Shari'at*. Producer and Director: Ali Mosta'jaran. Isfahan: Archive of Sadr Bazaar Seminary School.
- Beheshtinejad, Hossein (2015). Documentary *Khadem-e Shari'at*. Producer and Director: Ali Mosta'jaran. Isfahan: Archive of Sadr Bazaar Seminary School.
- Text of Imam Musa Sadr's Speech at Ahmadieh Institute, Isfahan. Imam Musa Sadr Information Base: Imam_sadr.com
- Fatemeh Sokhanvat (2015). "Mojtaba Had Secrets with God, No One Knew What Was Inside Him." IMNA News Agency: imna.ir; May 9, 2015.
- Anonymous (n.d.). File of Martyr Mojtaba Kalahdozan. ID Code 305. Archive for Preservation of Works and Dissemination of Sacred Defense Values, Seyed al-Zaman Corps of Isfahan Province.
- Naderi Nejad, Reyhaneh (June 23, 2020). How the Idea of National Schools Was Subverted: <https://farhikhtegandaily.com>

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرستال جامع علوم انسانی

تقييم تأثير المدارس الأهلية في فترة البهلوi الثاني على تحقيق الثورة الإسلامية الإيرانية (دراسة الحالة: مدرسة الأحمدية في أصفهان)

مسعود كثيري ^١

١. أستاذ مشارك في قسم التاريخ، جامعة أصفهان، أصفهان، إيران وأستاذ في دروس المعارف الإسلامية.

masoodkasiri@ltr.ui.ac.ir

معلومات المادة	ملخص البحث
نوع المقال: بحث	إن الثورات على اختلاف ماهيتها، تنشأ من خلفيات مختلفة، التي تتشكل معظمها عبر الزمان، وحيث أن في كل ثورة يعتبر الزمان عنصرا محوريا، فهذه الظاهرة ذات ماهية تاريخية. لا تحدث أي واقعة تاريخية فجأة ودون الخلفيات والعناصر العديدة، فمن أجل فهم دقيق لأسباب انتصار الثورة الإسلامية في إيران عام ١٩٧٩ نحتاج إلى قبول الآلة التاريخية هذه. نظرا إلى وجود العديد من المؤثرين والشطاء في تلك الفترة، فإن دراسة مذكراتهم وتحليل الواقع من مختلف الزوايا قد يساعد في فهم أعمق لmahية الثورة والعناصر المؤثرة على حدوثها. إن هدف البحث الرئيسي هو دراسة الأداء الثقافي لمدرسة الأحمدية ودورها في تنظيم الواقع التي أدت إلى الثورة الإسلامية. يعتمد منهج الدراسة غالبا على مراجعة الوثائق الشفوية والمقابلات مع الناشطين في هذا المجال. يظهر هذا البحث، الذي قد تم إجراؤها على أساس أداء إحدى المدارس الأهلية في أصفهان، أن توفير الأرضية للتحولات القائمة على التعاليم الإسلامية وخلق الروح الثورية قد بدأ من قبل بعض المتدربين، قبل ١٥ سنة على الأقل من الثورة الإسلامية. وبالتالي، فإن التحليلات التي تضخّم دور العوامل الأجنبية أو انتهازية رجال الدين في الاستحواذ على الثورة لا تبدو دقيقة وواقعية.
تاريخ الاستلام:	١٤٤٥/١٠/١٤
تاريخ القبول:	١٤٤٦/٠٤/١٥

الألفاظ المفتاحية	الثورة الإسلامية الإيرانية، المدارس الأهلية، البهلوi الثاني، أصفهان، مدرسة الأحمدية.
الاقتباس:	كثيري، مسعود (١٤٤٧). تقييم تأثير المدارس الأهلية في فترة البهلوi الثاني على تحقيق الثورة الإسلامية الإيرانية (دراسة الحالة: مدرسة الأحمدية في أصفهان). مجلة دراسات الثورة الإسلامية. ٢٢ (٢). ٢٥٦ - ٢٣٧.
رمز DOI:	DOI: 10.22034/22.81.231
الناشر:	جامعة المعارف الإسلامية، قم، إيران.



دانشگاه معارف اسلامی

نشریه علمی

مطالعات انقلاب اسلامی

سال ۲۲، تابستان ۱۴۰۴، شماره ۸۱

بررسی عملکرد مدارس غیر دولتی دوره پهلوی دوم بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران (مطالعه موردی مدرسه احمدیه اصفهان)

مسعود کثیری^۱

۱. دانشیار گروه تاریخ دانشگاه اصفهان، اصفهان، ایران و مدرس دروس معارف اسلامی.

masoodkasiri@ltr.ui.ac.ir

اطلاعات مقاله	چکیده
نوع مقاله: پژوهشی	انقلاب‌ها، صرفنظر از ماهیت‌شان، ریشه در بسترها گوناگونی دارند که عمدۀ آنها در طول زمان شکل می‌گیرند. از آنجا که زمان، متغیر محوری در هر انقلاب است، این پدیده ماهیتی تاریخی دارد. هیچ رویداد تاریخی بهطور ناگهانی و بدون زمینه‌ها و عوامل متعدد شکل نمی‌گیرد. برای درک دقیق دلایل پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، نیازمند پذیرش همین سازوکار تاریخی هستیم. با توجه به حضور بسیاری از نقش‌افرینان و فعالان آن دوران، بررسی خاطرات ایشان و تحلیل رویدادها از زوایای مختلف می‌تواند در شناخت عمیق‌تر ماهیت انقلاب و عوامل مؤثر در وقوع آن راهگشا باشد. هدف اصلی این مقاله، بررسی عملکرد فرهنگی مدرسه احمدیه و نقش آن در سازماندهی رویدادهای منجر به انقلاب اسلامی است. روش تحقیق عمدتاً بر مبنای مراجعه به اسناد شفاهی و مصاحبه با فعالان این حوزه استوار است. این پژوهش که بر اساس بررسی عملکرد یکی از مدارس غیردولتی در اصفهان انجام شده، نشان می‌دهد که زمینه‌سازی برای تغییرات مبتنی بر آموزه‌های اسلامی و ایجاد روحیه انقلابی، حداقل از ۱۵ سال قبل از انقلاب اسلامی توسط بخشی از مذهبی‌ها آغاز شده بود. بنابراین، تحلیل‌هایی که نقش عوامل بیگانه یا فرستاده‌ای روحانیت در مصادره انقلاب را پررنگ می‌کنند، چندان دقیق و واقع‌بینانه به نظر نمی‌رسند.
تاریخ دریافت:	۱۴۰۳/۰۲/۰۴
تاریخ پذیرش:	۱۴۰۳/۰۷/۲۸
واژگان کلیدی	انقلاب اسلامی ایران، مدارس غیر دولتی، پهلوی دوم، اصفهان، مدرسه احمدیه.
استناد:	کثیری، مسعود (۱۴۰۴). بررسی عملکرد مدارس غیر دولتی دوره پهلوی دوم بر شکل‌گیری انقلاب اسلامی ایران (مطالعه موردی مدرسه احمدیه اصفهان). <i>مطالعات انقلاب اسلامی</i> , ۲۲(۲). ۲۳۷ - ۲۵۶.
کد DOI:	DOI: 10.22034/22.81.231 https://doi.org/10.22034/22.81.231
ناشر:	دانشگاه معارف اسلامی، قم، ایران.

طرح مسئله

جامعه‌شناسان دلایل و پیش‌زمینه‌های متعددی را برای وقوع انقلاب‌ها برشمرده و معتقدند تا زمانی که این عوامل محقق نشوند، انقلاب رخ نخواهد داد. برخی از این پیش‌زمینه‌ها عبارت‌اند از: نارضایتی گسترده در جامعه، وجود ساختارهای مؤثر در شکل‌گیری انقلاب، وحدت آرمان‌ها، و رواج روحیه انقلابی (روشه، ۱۳۶۸: ۲۲۰ – ۲۳۰). با این وجود، پیروزی انقلاب اسلامی ایران در سال ۱۳۵۷، بسیاری از صاحب‌نظران و جامعه‌شناسان را دچار حیرت و سردرگمی کرد. تحلیل‌های گوناگون و گاه متضادی در مورد ریشه‌ها و زمینه‌های بروز این انقلاب ارائه شده است. یکی از دلایل اصلی این سردرگمی، سقوط ناگهانی و سریع حکومت پهلوی در اوج اقتدار ظاهری آن بود. در آن زمان، به نظر می‌رسید که نه تنها بیشتر عوامل ذکر شده در بالا در جامعه مشاهده نیستند، بلکه وضعیت اقتصادی و ثبات سیاسی نیز به ظاهر مطلوب بود.

از منظر اقتصادی، اگرچه بحران نفتی منجر به تورم شدیدی شده بود، اما شدت آن در مقایسه با منابع مالی ایران، آنقدر نبود که از کنترل خارج شود. البته نمی‌توان انکار کرد که این بحران به همراه فساد سیستمی، نارضایتی بخش‌هایی از جامعه را به همراه داشت. اما از نظر وجود ساختارهای مناسب، آرمان‌های مشترک و روحیه انقلابی، جامعه نشانه‌های آشکار و قابل رصدی از خود بروز نداده بود. به همین دلیل، جامعه‌شناسان انقلاب سال ۱۳۵۷ را متفاوت از سایر انقلاب‌ها دانسته و قادر به تطبیق قوانین عمومی حاکم بر انقلاب‌ها با آن نبودند (موسوی، ۱۳۹۹: ۴۸).

این مسئله باعث شد تا گروهی از جامعه‌شناسان، انقلاب اسلامی ایران را به عنوان نمونه‌ای برای بازنگری در نظریه‌های انقلاب بدانند، و گروهی دیگر برای توجیه آن به نظریات سطحی و متناقض روی آورند (که بحث در مورد آنها در این مقاله نمی‌گنجد).^۱ برخی نیز وقوع انقلاب را به کلی منکر شده و آن را صرفاً یک شورش کور می‌دانند که با تجمیع اعترافات گروه‌های مختلف و جریانات سیاسی تحول خواه به نتیجه رساند. این عده معتقدند روحانیت با فرصت‌طلبی از این خیش، بدون زمینه‌سازی قبلی و نقشی چندان مؤثر، از نارضایتی‌های موجود بهره‌برداری کرده است (مظفری: ۱۳۸۵، دارابی: ۱۳۸۸، علوی: ۱۳۷۹، عنبرمو و همکاران، ۱۳۹۳).

در مقابل، روایت دیگری نیز وجود دارد که نارضایتی از وضعیت فرهنگی، معنوی و سیاست‌های آموزشی حکومت را عامل اصلی انقلاب می‌داند. مقاله حاضر که بر اساس بررسی و تحلیل مصاحبه‌های انجام‌شده در مدرسه و مؤسسه ملی احمدیه اصفهان نوشته شده است، به دنبال نقد و بررسی یا اثبات این

¹ <https://historydocuments.ir/?page=post&id=۳۸۵۸>

نظریات نیست؛ بلکه تلاش می‌کند تا با رویکردی تاریخی اجتماعی، تأثیر مدارس محلی در شکل‌گیری انقلاب، بررسی افکار و ایده‌های مطرح شده در مدارس ملی اصفهان و نقش معلمان و دانشآموزان این مدارس را واکاوی کند.

تاکنون صدھا کتاب و مقاله در مورد دلایل انقلاب اسلامی و رهبری روحانیت نوشته شده است، اما درباره نقش مدارس ملی اصفهان و سازوکارهای حاکم بر آنها و همچنین نقش تفکرات اشاعه‌یافته در این مدارس در ایجاد و شکل‌گیری انقلاب، پژوهشی انجام نشده است. تنها پژوهش نزدیک به این موضوع، نوشتار کیمیا کشتی‌آرا و علیرضا ابطحی با عنوان «عملکرد مدارس جامعه تعلیمات اسلامی در شهر اصفهان» است که به بررسی چگونگی تأسیس و توصیف عملکرد این مدارس با تکیه بر اسناد و روش توصیفی - تحلیلی می‌پردازد؛ اما موضوع اصلی این مقاله در آن مورد توجه نبوده است.

چند سالی است که پژوهه‌ای زمان‌بر در قالب تاریخ شفاهی با هدف ثبت تجربه زیسته فعالان عرصه آموزش غیردولتی اصفهان و نقش آنان در مبارزات علیه حکومت پهلوی آغاز شده است. انجام ساعت‌ها مصاحبه با مؤسسان، مؤثران و محصلین این مدارس توسط دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی واحد اصفهان، امکان ارائه رویکردی جدید در تحلیل ریشه‌های انقلاب را فراهم می‌کند. امید است پژوهشگران بعدی بتوانند با ادامه این مسیر، به رمزگشایی از برخی ابعاد این انقلاب منحصر به فرد بپردازند. در این پژوهش، اگرچه تلاش می‌شود از مبانی نظری جامعه‌شناسان انقلاب بهره گرفته شود، اما به دلیل نوع مطالعه و بازگشایی دریچه‌ای جدید برای پژوهش‌های آینده، از چارچوب‌های از پیش تعیین شده دوری شده و رویکردی مبتنی بر نظریه زمینه‌ای «گراندد تئوری» اتخاذ می‌شود.

دلایل تأسیس و ارکان مدرسه

پس از تأسیس مدارس نوین توسط میرزا حسن رشدیه، که تحولی در نظام آموزشی سنتی ایران ایجاد کرد، اهمیت آموزش و پرورش به سبک جدید برای دولت و مردم آشکار شد. این امر منجر به ساخت مدارس متعددی در سراسر کشور، با عناوین دولتی و مردمی گردید (رجایی، ۱۳۸۸: ۱۴۴). شهر اصفهان که از دوران مشروطه پیشگام تأسیس مدارس نوین بود نیز از سال ۱۳۳۲ شمسی به بعد تلاش کرد تا با شناسایی زمین‌های وقفی و قبرستان‌های متروکه (مهدوی، ۱۳۴۸: ۲۸۲)، زمین لازم برای ساخت مدارسی همچون دبیرستان صدیق اعلم را فراهم کند (حافظی، د. م. ج. ا. کد ۱۷۰۰۰۲۵۸۸۰۰۱).

در این دوران، علاوه بر مدارس دولتی، مدارس ملی نیز توسط خیرین در شهرها و مناطق مختلف تأسیس می‌شدند. این مدارس با هدف پیاده‌سازی افکار و اندیشه‌های بانیان و اداره‌کنندگان خود فعالیت می‌کردند.

یکی از مهمترین این مدارس در شهر اصفهان، مدرسه و مؤسسه احمدیه بود که نقش پررنگ و انکارناپذیری در پیروزی انقلاب و کادرسازی نیروهای انقلابی داشت. ایده تأسیس مدرسه احمدیه از مرداد ۱۳۴۲ شکل گرفت. یکی از مؤسسان آن، انگیزه تأسیس مدرسه را برگرفته از اقدامات مشابه در سایر شهرها دانسته و چنین می‌گوید:

پس از آزادی از زندان ساواک، جمعی از عاظ به دیدارم آمدند. به آنها گفتم اکنون که دستگاه جبار اجازه بیان حقایق و ارشاد مردم را نمی‌دهد، لازم است مدرسه ملی تأسیس کنیم و از همان راهی که آنان نوجوانان را بی‌دین کرده‌اند، ما نوجوانان را متدين تربیت کنیم (رستمی، ۱۳۸۰: ۱۴۲).

سایر عاظ اصفهان نیز با این پیشنهاد موافقت کردند و آیت‌الله خادمی نیز حمایت خود را اعلام نمود (نوربخش، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۳۶۸۸۰۰۲). حدود یک سال بعد، پیشنهاد ساخت مدارس ملی مذهبی در اصفهان عملیاتی شد (مختاری اصفهانی، ۱۳۹۰: ۵۲) و تصمیم گرفته شد که به نیت چهارده معصوم، چهارده مدرسه ملی و دینی در اصفهان ساخته شود (تاج، ۱۳۹۳: ۳۵). به تدریج، ایده ساخت یک مدرسه مذهبی به پیشنهاد تأسیس مؤسسه دینی چهارده معصوم تبدیل شد و به این ترتیب، کاروان‌سرای ماستبندی در زیر بازارچه بیدآباد، به عنوان زمین اولین مدرسه به نام «احمدیه» قولنامه و سپس وقف گردید (ناطق اصفهانی، ۱۳۹۴).

اعضای هیئت مؤسس عبارت بودند از: آیت‌الله خادمی (مقام نظارت شرعی تشکیلات)، سید جمال‌الدین صهری (مدیر عامل)، مهدی مظاہری (معاون)، غلامرضا فیروزیان (منشی جلسات)، محمدرضا ناطق (سرپرست کتابخانه)، محمدحسین منصورزاده (بازرس) و میرزاحسن کلاهدوزان (مقام نظارت مالی تشکیلات). علاوه بر آیت‌الله خادمی، تعدادی از عاظ و یکی از تجار بازار نیز در هیئت مؤسس حضور داشتند تا به بازاریان اطمینان دهند که پول‌هایشان به درستی صرف خواهد شد (ابطحی، ۱۳۹۷: ۱۹۵). همچنین آیت‌الله خادمی به نمایندگی از آیت‌الله خمینی، وجهات را برای این کار هزینه کرد (مهرعلیزاده، ۱۳۸۸: ۱۲۱). پس از مدت کوتاهی و تحت تاثیر سخنرانی امام موسی صدر، اساس‌نامه تشکیلات دینی و علمی چهارده معصوم در ۷ دی ۱۳۴۴ تصویب شد (متن سخنرانی امام موسی صدر در مؤسسه احمدیه اصفهان، پایگاه اطلاع‌رسانی امام موسی صدر: Imam - sadr.com).

در بخشی از اساس‌نامه، هدف از این تشکیلات، ارتقای سطح دانش عمومی، آشنا کردن نسل جوان با مبانی دینی و برنامه‌های مترقی اسلام، تقویت عواطف اخلاقی و مذهبی و پاسخگویی به شباهات مخالفان اسلام عنوان شده بود. از دیگر اهداف مؤسسه می‌توان به موارد زیر اشاره کرد: آموزش و

تحصیل در دوره‌های ابتدایی، متوسطه و شبانه، نقش تبلیغی و دعوت از شخصیت‌های برجسته برای بهره‌مندی جوانان اصفهانی از سخنان عالمنه، اعزام روحانیون به سایر مناطق کشور برای تبلیغ و فعالیت‌های ترویجی، و همچنین ایجاد کتابخانه و سالن احمدیه که مرکزی برای تجمعات و جلسات مذهبی و روشنگرانه بود (بهشتی‌نژاد، ۱۳۹۴).

سرانجام، موقوفه احمدیه در ۶ آذر ۱۳۴۴، همزمان با جشن ولادت امام حسین علیه السلام، افتتاح شد. این مجموعه که در ابتدا با نام « مؤسسه دینی و علمی چهارده معصوم » شناخته می‌شد، اولین بنای آن به نام پیامبر اسلام علیه السلام، « احمدیه » نام گرفت. با کمک مردم و روحانیون، مجموعه احمدیه که شامل مدرسه، کتابخانه و سالن سخنرانی بود، در طی سه سال تکمیل گردید (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۱۹ - ۱۸).

منابع مالی مدرسه و مؤسسه

هرچند پیش‌بینی شده بود که بخش عمده‌ای از هزینه‌های مدرسه از طریق دریافت شهریه از دانش‌آموزان تأمین شود (حافظی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۵۸۸۰۰۲)، اما برای خرید زمین، احداث اولیه ساختمان و گسترش فعالیت‌های تبلیغی، به منابع مالی بیشتری نیاز بود. نحوه تأمین این منابع مالی باید به‌گونه‌ای می‌بود که تعهدی برای پرداخت کنندگان ایجاد نکند و مدرسه بتواند استقلال خود را حفظ نماید. به همین منظور، استفاده از منابع عمومی و کمک‌های خرد مردمی به عنوان اولین راه تأمین مالی در نظر گرفته شد. در این راستا، « قبوضی » به نام مدرسه احمدیه، با تصویر گنبد بارگاه پیامبر اکرم علیه السلام چاپ شد. سید مهدی نحوی به جلسات روضه می‌رفت و قبض‌ها را میان مردم توزیع می‌کرد. بر روی قبض‌ها شماره حساب بانک ملی، شعبه خیابان محمد رضا شاه، درج شده بود. در ماه رمضان همان سال، مهدی مظاہری مراسم دعای ابو حمزه داشت. او در خلال دعا، مردم را به خرید قبض‌ها و کمک به ساخت مدرسه تشویق می‌کرد. مهندس عبدالعلی مصطفی تحت تأثیر سخنان آفای مظاہری قرار گرفت و اعلام کرد که خانه مسکونی اش را برای کمک به ساختمان احمدیه تقدیم می‌کند. وقتی به او گفته شد که به خانه نیاز دارد، پیشنهاد شد که خانه را قیمت‌گذاری کرده و مبلغ آن را به تدریج پرداخت کند که او نیز پذیرفت» (تاج، ۱۳۹۳: ۲۱۲).

علاوه بر این، حاج آقا فخرالدین کلباسی، شیخ غلام‌رضا فیروزیان، منصورزاده و صفوی قمی نیز بر روی منبرها، مردم را به کمک برای احداث ساختمان مدرسه تشویق می‌کردند. قبوض جمع‌آوری کمک برای ساختمان مدرسه، علاوه بر منبرهای وعاظ اصفهان، در استان‌های خوزستان، کرمان، بندرعباس و همچنین شهر نائین توزیع شد. شیخ محمد تقی فلسفی نیز در مسجد ارک تهران منبر رفت و پس از شرح

اهداف والای وعاظ اصفهان، نامه آیت‌الله خمینی و سپس نامه آیت‌الله گلپایگانی را فرائت کرد. حاج سید جمال‌الدین صهیری که رئیس وعاظ اصفهان بود و در ایام محرم و صفر در خوزستان منبر می‌رفت، تعدادی از قبوض را به خوزستان برد و از این طریق نیز مبلغ قابل توجهی جمع‌آوری شد. از این طریق، کمک شایانی برای احداث ساختمان احمدیه فراهم گردید.

اما تمامی منابع مالی مؤسسه از این طریق تأمین نمی‌شد؛ بلکه برخی از علماء نیز بخشی از وجوهات شرعی را به این امر اختصاص دادند. از آنجا که آیت‌الله خمینی اغلب مسائل اصفهان را به آیت‌الله خادمی ارجاع می‌داد، ایشان به نمایندگی از آیت‌الله خمینی، وجوهات را دریافت و در محل‌های تعیین شده هزینه می‌کرد (مهرعلیزاده، ۱۳۸۷: ۱۲۱). علاوه بر این، برخی از بازاریان نیز که همواره در امور خیریه پیشگام بودند، هزینه بسیاری از فعالیت‌های تبلیغی، مانند دعوت از سخنرانان مشهور آن زمان که در مؤسسه احمدیه انجام می‌شد را پرداخت می‌کردند (زهتاب، د. م. ج. ۱ کد ۱۶۴۸۸۰۰۱). (۱۷۰۰)

عملکرد آموزشی و تبلیغی مدرسه

مؤسسه و مدرسه احمدیه، علاوه بر فعالیت‌های آموزشی، فعالیت‌های متنوع دیگری را نیز دنبال می‌کردند که هم به نوعی تقابل با تبلیغات گروه‌های غیرشیعه مانند بهائیان بود و هم تا حد زیادی، به‌طور مستقیم یا غیرمستقیم، سیاست‌های فرهنگی و اجتماعی حکومت پهلوی را به چالش می‌کشید. این نوع عملکرد باعث شد تا مؤسسه به تدریج در میان گروه‌های مختلف مردم جای خود را باز کند و مدرسه احمدیه به‌عنوان یکی از دیبرستان‌های شاخص اصفهان شناخته شود. البته شهرت این مدرسه بیشتر به دلیل فضای تربیتی و مذهبی آن بود تا رتبه بالای علمی؛ به همین دلیل، خانواده‌های متدين، مدرسه احمدیه را برای تحصیل فرزندانشان انتخاب می‌کردند (طباطبایی، د. م. ج. ۱ کد ۱۴۵۸۸۰۰۱). یکی از معیارهای اصلی مدرسه برای پذیرش دانش‌آموزان، مذهبی بودن خانواده‌ها بود. نظام تربیتی و پرورشی حاکم بر احمدیه، به شهرت مدرسه کمک شایانی می‌کرد؛ به‌طوری که خانواده‌های دانش‌آموزان با وجود پرداخت شهریه، ترجیح می‌دادند فرزندان خود را به این مدرسه بفرستند و از تحصیل آنها در مدارس دولتی خودداری می‌کردند (حافظی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۲۵۸۸۰۰۱). همچنین، معلمان مدرسه نیز با اهداف آن همسو بودند (زهتاب، د. م. ج. ۱ کد ۱۶۴۸۸۰۰۱).

دانش‌آموزان در مدرسه احمدیه فقط به تحصیل یا انجام کارهای فرهنگی و پرورشی محدود نمی‌شدند، بلکه در واقع در این مدرسه زندگی می‌کردند. برنامه‌های روزانه مدرسه معمولاً با مراسم صبحگاه و تلاوت قرآن آغاز می‌شد، که در کمتر مدرسه‌ای انجام می‌گرفت (تابی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۰۸۸۰۰۱).

آقای شکوهنده، قاریان خوش صدا را انتخاب می‌کرد و هر روز، یکی از آنها به قرائت قرآن می‌پرداخت. گروه سرود نیز با هدایت آقای پرورش، سرودهای مذهبی اجرا می‌کرد. گاهی نیز آقای بدری در صفحه‌گاه سخنرانی می‌کرد و سپس دانش‌آموزان راهی کلاس‌های خود می‌شدند. برای تشویق دانش‌آموزان ممتاز، یک روز خاص در نظر گرفته شده بود که در آن روز، ساعت دوازده دانش‌آموزان در صفحه می‌ایستادند و از هدایایی همچون نهج‌البلاغه، قرآن، دیوان حافظ و سعدی، مثنوی و شاهنامه فردوسی که بر روی میز چیده شده بود، به آنها اهدا می‌شد (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۹۳۸۸۰۳). با تشویق به انجام فعالیت‌های فرهنگی، مدرسه به پایگاهی برای گروه‌های فعال تبدیل شده بود. آقای پرورش برای گروه‌ها برنامه‌ریزی می‌کرد و اعضای گروه‌ها از صبح تا شب به فعالیت می‌پرداختند. همین تلاش‌ها، انگیزه و امیدی را در دانش‌آموزان ایجاد می‌کرد. همچنین در مناسبت‌های مذهبی جشن برگزار می‌کردند و دانش‌آموزان تئاترها و نمایش‌های انتقادی اجرا می‌کردند (عاملیان، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۹۸۸۰۱).

شرکت دانش‌آموزان در مراسم‌های مذهبی خارج از مدرسه نیز معمول بود و گاهی اگر عالمی فوت می‌کرد، دانش‌آموزان را به مراسم ختم او می‌بردند، چراکه معتقد بودند این کار برای رشد معنوی بچه‌ها مؤثر است. انجام مراسم مذهبی در مدرسه نیز رایج بود و نماز جماعت به امامت آیت‌الله سید اسماعیل هاشمی برگزار می‌شد. به گفته یکی از دانش‌آموزان:

عباس نبوی‌منش، مکبر بود. آیت‌الله هاشمی، گاهی بعد از نماز، مختصر مسئله‌ای هم می‌گفت. در آن سن، مجتهد بودنش برایمان ملاک نبود؛ خوب‌بودنش جذبمان می‌کرد. دوست‌داشتنی بود. صدای آرام، خوش‌رویی و آراستگی‌شان علاقه‌مندان می‌کرد (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۲۶۸۸۰۲).

تمامی فعالیت‌های مذهبی و فرهنگی مؤسسین، تنها در داخل مدرسه انجام نمی‌گرفت، بلکه جنبه‌های تبلیغی خارج از مدرسه نیز به طور جدی مدنظر مدیران مدرسه بود. با وجود کارشناسی‌های ساواک، آیت‌الله خادمی همچنان مصمم به اعزام مبلغ به دورترین مناطق کشور بود. طلاب را در موقعیت‌های مختلف به شهرها و روستاهای فرستادند و با هدف افزایش تعداد مقلدین امام خمینی، رساله‌های ایشان را توزیع می‌کردند. گستره فعالیت مذهبی و اعزام مبلغ تنها محدود به استان اصفهان و شهرها و استان‌های هم‌جوار نبود، بلکه دورترین نقاط کشور را نیز در بر می‌گرفت و حتی مناطقی مانند جزیره قشم نیز از نظر دور نماند.

اگرچه مدرسه پسرانه بود، اما فعالیت‌های مؤسسه تنها به آقایان محدود نمی‌شد. در بسیاری از مواقع

خاص، بهویژه در تابستان‌ها، تلاش می‌شد تا با دعوت از مدرسان مذهبی خانم، مانند خانم عسکری و خانم بحرینیان، جلسات تفسیر موضوعی قرآن و جلسات عمومی مذهبی برگزار شود تا حضور بانوان در فعالیت‌های فرهنگی مدرسه و مؤسسه بیشتر به چشم بیاید (نیلیه، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۲۸۸۰۴).

نقش امام خمینی و اقدامات ساواک:

با توجه به اینکه یکی از مهم‌ترین اهداف تأسیس مدرسه و مؤسسه احمدیه، توسعه فرهنگ اسلامی و مبارزه با ارزش‌های ضد اسلامی بود، نقش علماء، بهویژه محدود علمایی که در این حوزه‌ها فعال بودند، بسیار پررنگ و قابل توجه بود. شواهد نشان می‌دهد که از ابتدای کار، مؤسسان مدرسه، نظر آیت‌الله خمینی را در این مورد جویا شده بودند. ایشان نیز ضمن پرهیز از حضور مستقیم برای جلوگیری از ایجاد حساسیت در دستگاه امنیتی رژیم پهلوی، انجام این کار را تشویق نموده و حتی بعداً حاضر به حمایت کتبی هم شدند. به پیشنهاد شیخ رضا ناطق، برای جلب حمایت مردم اصفهان از این حرکت، فرار شد از آیت‌الله خمینی برای این کار تأییدیه دریافت کنند. به همین منظور، آقایان ناطق و فیروزیان به قم رفته و نظر کتبی ایشان را درباره تأسیس مدرسه ملی درخواست کردند. آیت‌الله خمینی نیز با استقبال از این اقدام، در تاریخ ۲ مرداد ۱۳۴۳ نامه‌ای به آیت‌الله سید حسین خادمی نوشت و از ایشان و سایر دست‌اندرکاران تشکر کردند. این دستخط، تا حد زیادی موجب پیشرفت در امور مدرسه احمدیه شد (رسمی، ۱۳۸۰: ۱۴۲) و طبق گزارش ساواک، تنها چند روز بعد از این نامه، گلنگ احداث آن به زمین زده شد (بی‌نام، ۱۳۸۹: ۱۰۶).

در قسمتی از این نامه آمده است:

... در این موقع حساس که سیل بنیان کن بی‌دینی، کشورهای اسلامی و جوانان ما را در مخاطره قرار داده و فرهنگ‌های ما نمی‌توانند جبران آن را نمایند و از تربیت صحیح هماهنگ با تعلیم، غافل یا متغایل هستند، وجود این نحو تأسیسات از بارزترین خدمات به اسلام است (موسوی خمینی، ۱۳۹۳: ۳۵۸).

با وجود تمام این ملاحظات، به تدریج فعالیت‌های این چنینی باعث ایجاد حساسیت و اقدام متقابل ساواک شد (بهشتی‌نژاد، ۱۳۹۴). فعالیت‌های گوناگون مدرسه و مؤسسه احمدیه موجب شد تا در اوایل دهه پنجاه، ساواک به سرهنگ زاهدی، مدیر کل اوقاف، دستور دهد مدرسه احمدیه و فعالین آن را زیر نظر گرفته و کنترل کند تا اقدامی خلاف مصالح کشور و سلطنت انجام ندهند. گزارش‌های متعدد ساواک از وضعیت مدرسه و اقدامات مؤسسان و اداره‌کنندگان مؤسسه، به خوبی مؤید این ادعا است. در بخشی از

یکی از گزارش‌های ساواک، در مورد مدیران مدرسه آمده است:

... با توجه به کشف فعالیت‌های مضره اخیر دانش‌آموزان، دبیران و رئیس این دبیرستان بررسی شدند. مشخص گردید کادر آموزشی و بهویژه رئیس این دبیرستان از افراد مذهبی متعصب است. وی با عدم آموزش و آشنایی دانش‌آموزان به مسائل ملی و میهنه‌ی، موجبات فعالیت مضره را فراهم می‌کند. نسبت به پراکندگی دبیران دبیرستان اقدام و به تدریج این محیط آلوده پاک گردد (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۱۸).

ساواک برای بی‌اثر کردن اقدامات و فعالیت‌های مؤسسه احمدیه، دست به طراحی یک سری اقدامات متقابل زد و در راستای همین طرح، موارد زیر را به اجرا گذاشت:

- ایجاد شایعه درباره ارتباط مسئولان مؤسسه با سازمان امنیت؛
- ایجاد شایعه درباره صرف مبالغ جمع‌آوری شده از طرف خیران و مردم، در مصارف غیرمقرر و نامربوط به وظایف مؤسسه؛
- ایجاد دوستی و نزدیکی با برخی واعظان و سخنرانان مؤسسه و ترغیب آنها به عدم مخالفت با دستگاه و خودداری از افشاگری درباره مفاسد رژیم و دعاگویی برای شاه روی منابر و جلسات وعظ و سخنرانی؛
- تشدید اختلاف بین فعالان در مؤسسه، با استفاده از ضعف‌ها و اختلافات جزئی (بی‌نام، ۱۳۸۰: ۱۵۲) (۱۵۱).

به دنبال این اقدامات، دستگاه رسانه‌ای ساواک موفق به ایجاد اختلاف‌های کوچکی میان فعالان شد. از جمله گزارش‌هایی به آیت‌الله خمینی رسید مبنی بر اینکه حاج حسین خادمی در بعضی امور و مؤسسات مشکوک که افراد مسئله‌دار در آن حضور دارند، دخالت کرده و این کار بعضی را نگران کرده است. همچنین شایعه شد که مسئولان مدرسه با دستگاه حکومت ارتباط دارند و کمک‌های مالی مردم، صرف کارهای دیگر می‌شود. علاوه بر این، به سالن مدرسه احمدیه و افرادی که در آن دخالت دارند، اشاره شد و اضافه کردند که اهداف مؤسسه به سمت رژیم متمایل شده است و برخی از طلاب بر روی منبر برای «ذات اقدس شاهنشاه آریامهر» دعا می‌کنند. این گزارش‌ها که احتمالاً منابع آن خود سازمان امنیت بود، باعث شد تا آیت‌الله خمینی بهمنظور رفع نگرانی و خنثی کردن اقدامات ساواک، نامه‌ای خطاب به آیت‌الله خادمی نوشت و ضمن اظهار نگرانی، برای احتیاط در امور مؤسسه تذکر دهد و آیت‌الله خادمی را از دخالت در برخی امور بحرانی دارد؛ اما با این وجود، آیت‌الله خادمی همچنان مورد اعتماد آیت‌الله خمینی بود تا حدی که شهریه طلاب به نیابت از ایشان، توسط آیت‌الله خادمی پرداخت می‌شد و عده‌ای از طلاب و واعظی که از طرف هیئت احمدیه به دهات اطراف جهت وعظ می‌رفتند و همچنین

مؤسسین هیئت احمدیه در اصفهان، در جمع آوری وجوه مزبور سهم داشتند. نهایتاً پیگیری‌ها و اقدامات سواک باعث شد تا در پایان سال تحصیلی ۱۳۵۳-۵۴، حجت‌الاسلام بدري از ریاست مدرسه برکنار و آقای پرورش هم به یکی از هنرستان‌های اصفهان منتقل شود (بدري، د. م. ج. ا. کد ۱۷۰۰۱۳۴۸۸۰۰۱). ساختمان مدرسه احمدیه نیز به بهانه دستور شاه مبنی بر انحلال مدارس ملي، به تصرف آموزش و پرورش درآمد. هرچند این تصرف مورد اعتراض واقفین واقع شد و آنها مدعی بودند که یک قسمت حیاط متعلق به حوزه علمیه و قسمت دیگر دبیرستان است (تاج، ۱۳۹۳: ۲۲۲).

سرانجام، با تلاش و پیگیری‌ها، قسمتی از مدرسه که شامل کتابخانه، سالن و بخشی از حیاط بود، به اسم حوزه برای مؤسسه احمدیه باقی ماند و قسمتی از حیاط و کلاس‌ها هم که به تصرف دولت درآمده بود (رستمی، ۱۳۸۰: ۸۵)، به آموزش و پرورش اجاره داده شد. مدیر جدید که زیر نظر آموزش و پرورش فعالیت می‌کرد، گرچه از دستگاه امنیت حرف‌شنوی داشت، اما متولیان مخفیانه با او هماهنگی می‌کردند و برخی معلمان سابق در جای خود باقی ماندند (طباطبائی، د. م. ج. ا. کد ۱۷۰۰۱۴۵۸۸۰۰۱).

نقش مدرسه در انقلاب

بررسی ترکیب اعضای مدیران و دبیران و فارغ التحصیلان این مدرسه نشانگر وجود نقش فعال برخی از آنان در عرصه‌های مختلف آموزش دینی و پرورش روح انقلابی در میان دانش‌آموزان و حضور در پیشبرد مراحل مختلف انقلاب و حتی عرصه‌های مدیریت پس از آن می‌باشد. بررسی سوابق انقلابی گروهی از مؤسسين و معلمین این مدارس نشان می‌دهد که در مبارزات انقلاب و عرصه مدیریت پس از آن نقش زیادی داشته‌اند. برخی از معروف‌ترین چهره‌های سیاسی و فرهنگی اصفهان که در عرصه‌های مختلف پس از انقلاب حضور مؤثری در سطوح داشتند، از جمله مدرسین و دانش‌آموزان این مدرسه بودند.

یکی از مدیران، ابوالحسن بدري، که فارغ التحصیل رشته زبان و ادبیات فارسی از دانشگاه اصفهان بود (بدري، مجموعه خاطرات فیروزه‌ای)، هم روحانی و خطیب و پیش‌نماز، و هم مدیر و معلم بود و هم دینی و قرآن و هم فلسفه و ادبیات درس می‌داد (بدري، د. م. ج. ا. کد ۱۷۰۰۱۳۴۸۸۰۰۱)، در سال ۱۳۴۵، به پیشنهاد آقای منصورزاده، مجوز تأسیس مدرسه احمدیه را گرفت. با پایان ساخت احمدیه، دوره نه‌ساله مدیریتش آغاز شد و معلمان احمدیه عموماً پس از تأیید آیت‌الله خادمی و ابوالحسن بدري وارد مدرسه می‌شدند. در سال ۱۳۵۴، سواک که مدت‌ها فعالیت‌های مدیر مدرسه را زیر نظر داشت، او را برکنار کرد. البته ایشان بعد از برکناری هم ارتباطش را با مدرسه و دانش‌آموزان حفظ کرد و همچنان در کتابخانه مدرسه احمدیه فعالیت سیاسی می‌کرد؛ تا جایی که سواک در گزارش‌هایش، از بدري به عنوان فردی افراطی که جوانان را منحرف می‌کند یاد کرد (بی‌نام، ۱۳۸۳: ۴۱۱).

در حوادث انقلاب، روز ۲۳ دی ۱۳۵۶، او و عده‌ای از روحانیان به دلیل انتشار مقاله توهین‌آمیز در روزنامه اطلاعات، در منزل آیت‌الله خادمی جمع شدند و برای تعطیلی نمازهای جماعت و منبرها گفت و گو کردند (بی‌نام، ۱۳۸۳: ۱۶۴). آن روزها با علمای بسیاری تماس گرفته، آنها را به تحصن و مبارزه دعوت کرد. همچنین، از آنها خواست تا کلاس‌های درس و نمازهای جماعت را تعطیل کنند (بی‌نام، ۱۳۸۰: ۳۲۴ و ۳۲۵). در روزهای تحصن، برای مردم منبر می‌رفت و گاهی درباره تفاوت مرجعیت و رهبری جامعه حرف می‌زد و به عنوان سخنگوی آیت‌الله خادمی، با نشریات مختلف از جمله خبرگزاری یونایتدپرس آمریکا، (بدری، مجموعه خاطرات فیروزه‌ای) مصاحبه می‌کرد. بعد از پیروزی انقلاب، در ارگان‌های مختلف مشغول خدمت شد. مدتی مدیر اداره اوقاف بود و مدتی هم مدیر سازمان حج و زیارت اصفهان (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۹۳۸۰۰۴). سال ۱۳۶۳ مدرسه نفیسه را برای تعلیم علوم حوزوی، ویژه بانوان تأسیس کرد و ریاست آن را به عهده گرفت. مدرسه نزدیک منزل آیت‌الله خادمی بود و متولیان آن، همان متولیان مؤسسه احمدیه بودند. هنوز هم این مدرسه پارچاست (مهدوی، ۱۳۸۶: ۳۱۰). یکی دیگر از افراد شاخص مدرسه که هم در پیروزی انقلاب و هم پس از آن نقش زیادی را در ابعاد مختلف بازی نمود، علی‌اکبر پرورش بود. او در جایگاه معاونت مدرسه، بعد تربیتی دانش‌آموزان را با فعالیت‌های ویژه، کاملاً در مسیر تربیت اسلامی پیش می‌برد. تسلط ویژه او به شعر و متن و زبان فارسی، سبب شده بود صحیحگاه‌های خلاقانه‌ای اجرا کند. هر روز صبح، برای دانش‌آموزان شعر و قرآن می‌خواند و نصیحت می‌کرد (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۶۸۸۰۰۱). او هم‌زمان دبیر مدرسه حکیم‌سنایی هم بود و در مساجد مختلف نیز کلاس‌هایی همچون تفسیر قرآن و نهج‌البلاغه تشکیل می‌داد. وی از طریق ارتباط با افرادی مانند دکتر بهشتی، در سازمان‌دهی مردم و به خصوص جوانان در تشکل‌های فرهنگی و نظامی، نقش بسزایی داشت (حافظی، ۳۸ - ۳۹).

سخنرانی پرشور او در شب ۹ فروردین ۱۳۵۷، در مراسم چهلم شهدای تبریز، شروع اجتماعات بزرگ اصفهان در اوج تحرکات انقلابی بود. تشکیلات انقلابی دانش‌آموزی و دانشجویی و معلمان، در کنار هم و با راهنمایی‌های او، در مسیری حرکت می‌کرد که امام خمینی را به عنوان پیشوای برگزید. این هم‌سویی، در مرداد ۱۳۵۷، سیل دانش‌آموزان و دانشجویان را به سمت منزل آیت‌الله خادمی روانه کرد. سخنرانی آتشین استاد پرورش در این تحصن، با عنوان «استضعف و مستضعفین»، باعث شور انقلابی در میان مردم شد و بالاخره در شب پنجم رمضان، او را دستگیر و زندانی کردند؛ اما این دستگیری زیاد طول نکشید. راهپیمایی‌های هر روزه شاگردان پرورش با شعار «پیام ما به ارتش، آزادی پرورش»، سبب شد تا سرانجام در آبان، با تدبیر آیت‌الله بهشتی، با کفالت از زندان آزاد شود (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۲۰۱ و ۲۰۴). پس از

انقلاب نماینده مردم اصفهان در خبرگان قانون اساسی شد. در سال ۱۳۵۹ نماینده مردم اصفهان در مجلس شورای اسلامی و نایب‌رئیس مجلس شد. با شروع جنگ، به نماینده‌گی از مجلس، در شورای عالی دفاع شرکت می‌کرد. در ماجرای عدم کفایت سیاسی بنی‌صدر، تلاش کرد تا مجلس را یکدست کند. سه دوره نماینده مردم اصفهان در مجلس شورای اسلامی بود. از سال ۱۳۶۰، به عنوان وزیر آموزش و پرورش در دو کابینه محمدعلی رجایی و آیت‌الله خامنه‌ای کار کرد.

یکی دیگر از معلمان برجسته و مؤثر مدرسه، حسنعلی زهتاب بود. او ابتدا در جلسه‌های تفسیر آیت‌الله طالقانی در مسجد هدایت تهران شرکت می‌کرد و در همان زمان با فخرالدین حجازی آشنا شد. پس از زندانی شدن آیت‌الله طالقانی، جلسات تفسیر محمد تقی شریعتی را در حسینیه ارشاد دنبال کرد. در عاشرای سال ۱۳۴۲، زهتاب به همراه حاج‌مهدی عراقی در دانشگاه تهران سخنرانی آتشینی کرد و عکس امام را در دست داشت. پس از آن به اصفهان و مدرسه احمدیه آمد و در کنار پرورش از معلمان فعال و انقلابی محسوب می‌شد. او و سایر معلمان انقلابی مدرسه، فکر و ذهن بچه‌ها را برای فعالیت در راه انقلاب آماده می‌کردند و آنان را به کانون تربیتی جهان اسلام راهنمایی می‌کردند. کانون، در تابستان‌ها کلاس‌های عقیدتی برای پسران برگزار می‌کرد و مجله چاپ می‌کرد. زهتاب مانند سایر معلمان انقلابی، در مساجد مختلف جلساتی داشت که به اسم قرائت قرآن برگزار می‌شد و بسیاری از جوانان در این دوره‌می‌ها تربیت می‌شدند. زهتاب نیز مانند سایر معلمان، در پایان هر هفته، نتیجه جلسات را به سایر اعضا گزارش می‌داد. فعالیت‌های پرورشی زهتاب در احمدیه ادامه داشت و او علاوه بر برنامه‌ریزی، در بسیاری از جلسات به عنوان سخنران حضور داشت. زهتاب به همراه پرورش، از هدایت‌کننده‌ها، سخنرانان و اطلاع‌رسانان در ماجرای تحصیل منزل آیت‌الله خادمی بودند. پس از پیروزی انقلاب، حسنعلی زهتاب به مدت دو سال رئیس اداره آموزش و پرورش منطقه لنجهان شد. سپس در اوج سال‌های جنگ تحمیلی، به مدت هفت سال مدیریت دبیرستان هاتف را بر عهده داشت؛ دبیرستانی که در طول جنگ بیش از ۱۵۰ شهید تقدیم انقلاب کرد و برخی از این شهدا با دعای سفر مدیرشان بدرقه شده بودند.

علی‌اکبر ازهای، یکی دیگر از معلمان مدرسه احمدیه بود که امروزه دبیرستان استعدادهای درخشان شهر اصفهان به نام او نام‌گذاری شده است. ازهای که در ۷ مرداد ۱۳۳۱ در اصفهان متولد شده بود، پس از پیروزی انقلاب به عنوان جوان‌ترین نخبه شورای مرکزی حزب جمهوری اسلامی در اصفهان فعالیت می‌کرد. او معلم دینی و انشا بود و معمولاً ابتدای کلاس سؤالی را روی تخته می‌نوشت و محتوای کلاس بر اساس بحث و تبادل نظر دانش‌آموزان در مورد آن سؤال شکل می‌گرفت. متأسفانه، علی‌اکبر ازهای در ۷ تیرماه ۱۳۶۰، در انفجار دفتر حزب جمهوری اسلامی به شهادت رسید.

مجتبی کلاهدوزان، متولد ۲۵ بهمن ۱۳۲۵، یکی دیگر از دبیران مدرسه بود که در مراسم‌های مختلف مدارس نقش پررنگی داشت؛ با این وجود، سعی می‌کرد فعالیت‌هایش چندان جلب توجه نکند. او فقط یک بار در مراسم تшибیع پیکر شهید مهاجر به همراه تعدادی از دوستانش دستگیر شد. کلاهدوزان دبیر ریاضی بود و کلاسی جدی و ساکت داشت؛ اما او بعد از حل معادلات در کلاس، از دانشآموزان می‌پرسید که با معادلات زندگی چه باید کرد. پس از پیروزی انقلاب، کلاهدوزان علاوه بر تدریس در آموزش و پرورش، در سپاه نیز فعالیت می‌کرد. در آن زمان، خلیفه‌سلطانی عضو شورای فرماندهی سپاه بود و رابطه دوستانه نزدیکی با کلاهدوزان داشت، به‌طوری که کلاهدوزان از شدت علاقه به او، نام پرسش را حبیب گذاشت. مدتی بعد، کلاهدوزان به صورت تمام وقت به سپاه مأمور شد و به عنوان فرمانده سپاه منطقه نهم فارس منصوب گردید. در همان ابتدای فعالیت، از طرف فرماندهی کل سپاه در خلیج فارس مأموریت یافت. سرانجام، مجتبی کلاهدوزان در ۱۷ اردیبهشت ۱۳۶۳ به همراه عبدالله میثمی در حادثه تصادف در جاده بندرعباس به شهادت رسید.

عباس نبوی‌منش، متولد اول مهر ۱۳۳۶ در اصفهان، محله پاچنار، یکی از دانشآموزان برجسته دبیرستان احمدیه بود. امروزه، نام او بر یکی از خیابان‌های اصلی اصفهان گذاشته شده است. وی مسئولیت‌های آشکار و پنهانی‌ای را در کتابخانه مدرسه بر عهده داشت. (یاحی، د. م. ج. ۱ کد ۱۱۸۸۸۰۰۱) در بخش کتابخانه، او به‌طور مخفیانه کتاب‌های خاص، از جمله آثار مربوط به آیت‌الله خمینی، را به خوانندگان تحویل می‌داد (زمانی، پیش‌گامان انقلاب اسلامی). بسیاری از اعلامیه‌های خد رژیم در همین دبیرستان تکثیر می‌شد و او به همراه چند نفر دیگر، مسئول توزیع آنها بودند. اعلامیه‌ها به صورت پنهانی بین دانشآموزان مدرسه و یا در منازل پخش می‌شد (بدری، د. م. ج. ۱ کد ۱۳۴۸۰۰۱). گاهی نیز، شعارهایی بر دیوارهای کوچه‌پس کوچه‌های محله می‌نوشتند (موسی، پیش‌گامان انقلاب اسلامی). در ماه‌های منتهی به پیروزی انقلاب، تظاهرات نیز به فعالیت‌های انقلابی دانشآموزان اضافه شد. سرانجام، در ۱۱ آذر ۱۳۵۷، او در بازارچه بیدآباد به شهادت رسید (شکوهنده، د. م. ج. ۱ کد ۱۲۷۸۸۰۰۱).

از دیگر معلمان مؤثر در مدرسه احمدیه می‌توان به اسدالله ذکری، معلم فیزیک، شکوهنده، معلم فوق برنامه (طباطبائی، د. م. ج. ۱ کد ۱۴۵۸۸۰۰۱) و ظهیرالاسلام، معلم هنر، اشاره کرد. این عوامل باعث شده بود تا احمدیه به کانون تربیت دانشآموزانی تبدیل شود که پس از تثبیت باورهای اسلامی خود، به فعالیت‌های انقلابی روی می‌آوردند. در کنار ابوالحسن بدی و علی‌اکبر پرورش، حضور چهره‌های انقلابی مانند سجاد، مؤیدی و زهتاب، شور و حال انقلابی خاصی به فضای مدرسه بخشیده بود. سید

محمد سجاد سال‌ها بعد به «ابن‌الشهید» و «ابوالشهید» شهرت یافت. در دوران جنگ، هم فرزندش به شهادت رسید و هم مادرش در بمباران جان باخت (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۲۶۸۸۰۰۲). بخش عمداتی از فعالیت‌های احمدیه به آشنایی با شخصیت‌های برجسته مذهبی اختصاص داشت.

به این ترتیب، مدرسه احمدیه هر هفته میزبان یکی از سخنرانان مطرح بود. عموم مردم نیز در این سخنرانی‌ها شرکت می‌کردند، اما بیشتر حاضران را جوانان و نوجوانان تشکیل می‌دادند. عموماً سخنرانی‌ها با مباحثه و پرسش و پاسخ همراه بود (طباطبائی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۴۵۸۸۰۰۱). در همین راستا، مسئولان مؤسسه در مناسبت‌های مختلف، از اندیشمندانی همچون علامه محمدتقی جعفری، استاد مرتضی مطهری، دکتر مفتح، علامه امینی و ... دعوت می‌کردند (بی‌نام، ۱۳۹۴: ۱۹). آیت‌الله مصباح (زهتاب، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۶۴۸۸۰۰۱)، آیت‌الله بهشتی، علامه سید محمدحسین طباطبائی و امام موسی صدر نیز از جمله سخنرانان مدرسه احمدیه بودند. (ابطحی، ۱۳۹۷: ۱۹۵) مهمان‌ها به اعتبار آیت‌الله خادمی دعوت مدرسه احمدیه را می‌پذیرفتند. آقای دری نجف‌آبادی نیز در مدرسه درس اقتصاد اسلامی تدریس می‌کرد (بدری، د. م. ج. ۱ کد ۱۳۴۸۸۰۰۱.۱). محسن قرائتی که در آن زمان طلبه بود، عصرها در مدرسه احمدیه قرآن تدریس می‌کرد (موسوی، پیش‌گامان انقلاب اسلامی). علامه جعفری بارها در این مکان سخنرانی کرد و دانش‌آموزان از سخنان وی جزوی برگزاری داشتند (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۹۳۸۸۰۰۴). شب‌های ماه رمضان نیز دعای ابوحمزه در مدرسه برگزار می‌شد (احسنی، د. م. ج. ۱ کد ۱۶۵۸۸۰۰۱) و حاج آقا حسن امامی به تفسیر قرآن می‌پرداخت (مرجوی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۱۷۴۸۸۰۰۲). آیت‌الله مکارم شیرازی (میرسعیدی، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۵۷۸۸۰۰۱)، محمدجواد مغنية، نویسنده شیعه لبنانی، آیت‌الله سید حسین خادمی، سید حسن امامی و مهندس مصحف نیز از دیگر سخنرانان مدرسه احمدیه بودند. سالن بزرگ احمدیه، چه قبیل و چه بعد از انقلاب، برای ترویج معارف اسلامی مورد استفاده قرار می‌گرفت (ظهیرالاسلام، د. م. ج. ۱ کد ۱۷۰۰۰۹۳۸۸۰۰۳).

نتیجه

این مقاله به بررسی نقش مدارس ملی (غیردولتی) اصفهان، بهویژه مدرسه احمدیه، در شکل‌گیری زمینه‌های انقلاب اسلامی ایران می‌پردازد و نشان می‌دهد که این مدارس صرفاً مراکز آموزشی عادی نبوده، بلکه به عنوان کانون‌های پرورش تفکر انقلابی و اسلامی عمل کرده‌اند. این مقاله تأکید می‌کند که انقلاب اسلامی پدیده‌ای ناگهانی نبوده و ریشه‌های عمیق اجتماعی، فرهنگی و ایدئولوژیک داشته که از طریق این مدارس و فعالیت‌های مشابه آنها تقویت شده است.

مهم‌ترین یافته‌های این پژوهش عبارت‌اند از:

- **فراتر از آموزش رسمی:** مدارس ملی اصفهان، بهویژه مدرسه احمدیه، فراتر از ارائه صرف مواد درسی مصوب آموزش و پرورش، به پرورش تفکر و تولید اندیشه توجه داشته‌اند. هدف اصلی این مدارس، ایجاد یک نظام فکری و ارزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی بود.
- **تأثیر ایدئولوژیک:** این مدارس، با ترویج ایده‌ها و اندیشه‌های اسلامی و انقلابی، در برساخت ذهنی دانش‌آموزان به منظور گرایش به روحانیت و ایجاد حکومت مبتنی بر آموزه‌های اسلام، تأثیرگذار بوده‌اند. این تلاش‌ها از طریق فعالیت‌های روزانه مانند تلاوت قرآن، موعظه‌های دینی و برنامه‌های فرهنگی و نیز دعوت از سخنرانان مذهبی بر جسته انجام می‌شد.
- **نقش در انقلاب:** فارغ‌التحصیلان این مدارس نقش مهمی در سازماندهی و بسیج نیروها برای انقلاب ایفا کردند و بسیاری از آنها بعدها در مناصب کلیدی جمهوری اسلامی به کار گرفته شدند. این موضوع نشان‌دهنده تأثیر عمیق و بلندمدت این مدارس در شکل‌گیری انقلاب و دوره پس از آن است.
- **زمینه‌سازی اجتماعی:** انقلاب اسلامی، پدیده‌ای ناگهانی و احساسی نبوده، بلکه زمینه‌های اجتماعی آن از سال‌ها پیش از طریق فعالیت‌های فرهنگی و آموزشی در این مدارس فراهم شده بود. این یافته، ادعای ناگهانی بودن انقلاب را به چالش می‌کشد و بر نقش پیش‌زمینه و ساختارهای ایجادشده توسط گروه‌های مذهبی تأکید دارد.
- **فعالیت‌های تبلیغی:** مؤسسان این مدارس، علاوه بر فعالیت‌های آموزشی، به فعالیت‌های تبلیغی در مناطق مختلف کشور می‌پرداختند و تلاش می‌کردند تا اندیشه‌های امام خمینی را ترویج دهند. این فعالیت‌ها نشان‌دهنده گستردگی دامنه تأثیرگذاری این مدارس است.
- **مشارکت زنان:** اگرچه این مدارس عمده‌ای برای پسران بودند، اما برای زنان نیز برنامه‌های فرهنگی و مذهبی بهویژه در تابستان‌ها برگزار می‌شد که نشان از تلاش برای مشارکت دادن تمام اقشار جامعه در فعالیت‌های انقلابی است.
- **مقابله با رژیم پهلوی:** این مدارس در تقابل با نظام آموزشی سکولار رژیم پهلوی تأسیس شدند و با هدف تقویت فرهنگ اسلامی و مقابله با ارزش‌های غیراسلامی فعالیت می‌کردند. رژیم پهلوی نیز با آگاهی از این موضوع، سعی در کنترل و محدود کردن فعالیت‌های این مدارس داشت.
- **نقش امام خمینی:** حمایت امام خمینی از تأسیس این مدارس در سال ۱۳۴۳ نقش مهمی در پیشرفت و گسترش فعالیت‌های آنها داشت. این حمایت نشان‌دهنده اهمیت این مدارس در پیشبرد اهداف انقلابی از نظر امام بود.

- به چالش کشیدن روایت‌های رایج: این مقاله روایت‌هایی که بر نقش عوامل خارجی در انقلاب اسلامی تأکید می‌کنند را به چالش می‌کشد و بر اهمیت عوامل داخلی و رهبری مذهبی در شکل‌گیری انقلاب تأکید می‌کند.

در مجموع، این مقاله نشان می‌دهد که مدارس ملی اصفهان نقش مهمی در شکل‌گیری انقلاب اسلامی داشته‌اند. این مدارس به عنوان نهادهایی برای آموزش، تبلیغ و سازماندهی نیروهای انقلابی عمل کرده و در ایجاد نظام فکری و ارزشی مبتنی بر آموزه‌های اسلامی تأثیرگذار بوده‌اند. این تحقیق، اهمیت بررسی نقش نهادهای آموزشی غیررسمی در تحولات اجتماعی و سیاسی را نشان می‌دهد.

منابع و مأخذ

الف) کتب

۱. ابطحی، سید علی‌رضا (۱۳۹۷). *رود زینه*. اصفهان: اسپانه.
۲. بی‌نام، خادم شریعت (۱۳۸۹). *آیت‌الله سی دحسین خادمی به روایت اسناد ساواک*. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۳. بی‌نام (۱۳۹۴). *مجموعه مقالات خادم شریعت*. اصفهان: مدرسه علمیه صدر بازار.
۴. بی‌نام (۱۳۸۳). *انقلاب اسلامی به روایت اسناد ساواک؛ استان اصفهان*. ج ۲. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۵. بی‌نام (۱۳۹۴). *سید علی‌اکبر پرورش به روایت اسناد*. ج ۲. تهران: مرکز بررسی اسناد تاریخی وزارت اطلاعات.
۶. تاج، اکبر (۱۳۹۳). *سخن ناطق؛ سخنان حجت‌الاسلام و المسلمین حاج شیخ رضا ناطق اصفهانی*. قم: انصاریان.
۷. حافظی، مصطفی (بی‌تا). *حاطرات؛ ویژه‌نامه علی‌اکبر پرورش*. اصفهان: ستاد برگزاری نکوداشت استاد سید علی‌اکبر پرورش.
۸. دارابی، علی (۱۳۸۸). *جريان‌شناسی سیاسی در ایران*. تهران: پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.
۹. رستمی، منصور (۱۳۸۰). *باقیات الصالحات یا زندگی نامه ناطق اصفهانی*. کرمانشاه: طاق‌بستان.
۱۰. روشه، گی (۱۳۶۸). *تغییرات اجتماعی*. ترجمه منصور و ثوقی. تهران: نشر نی.
۱۱. مظفری، آیت (۱۳۸۵). *جريان‌شناسی ایران معاصر*. قم: پژوهشکده تحقیقات اسلامی.
۱۲. مختاری اصفهانی، رضا (۱۳۹۰). *دُرُد و دَرَد؛ حاطرات رضا میر محمد صادقی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.

۱۳. موسوی خمینی، سید روح الله (۱۳۹۳). *صحیفه امام*. تهران: مؤسسه تنظیم و نشر آثار امام خمینی.
۱۴. مهرعلیزاده، مهدی (۱۳۸۸). *تاریخ شعاعی و زندگی و مبارزات آیت‌الله خادمی*. تهران: مرکز اسناد انقلاب اسلامی.
۱۵. مهدوی، مصلح‌الدین (۱۳۸۶). *اصفهان؛ دارالعلم شرق، مدارس دینی اصفهان*. به تصحیح محمد رضا نیل‌فروشان. اصفهان: سازمان فرهنگی تاریخی شهرداری.
۱۶. مهدوی، معزالدین (۱۳۴۸). *داستان‌هایی از پنجاه سال*. تهران: چاپخانه وحید.

ب) مقالات

۱۷. رجایی، عبدالمهدی (۱۳۸۸). مدارس نوین در اصفهان از آغاز تا امروز. *ماهنامه دانش‌نما*. ۴۲ (۳).
۱۸. عنبرمو، فریبرز و همکاران (۱۳۹۳). موضع حزب توده در قبال انقلاب اسلامی ایران بر اساس اسناد چپ (حزب توده). *تاریخ‌نگری و تاریخ‌نگاری*. ۳ (۲). ۱۴۸ - ۱۲۵.
۱۹. موسوی، سید محمد رضا (۱۳۹۹). علل وقوع انقلاب اسلامی ایران چرایی و چگونگی. *فصلنامه جامعه‌شناسی سیاسی انقلاب اسلامی*. ۱ (۲). ۴۹ - ۲۷.

ج) مصاحبه‌ها

۲۰. احسنی، مونس (۲۸ فروردین ۱۳۹۸). پژوهه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۱. بدری، وجیهه‌سادات (۳۰ بهمن ۱۳۹۷). پژوهه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۲. بدری، سید ابوالحسن (۱۹ بهمن ۱۴۰۱). مجموعه خاطرات فیروزه‌ای. اصفهان: آرشیو صداوسیما.
۲۳. حافظی، مصطفی (۲۲ آبان ۱۳۹۷). پژوهه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۴. حمیدی، اکبر (۲۶ فروردین ۱۳۹۷). پژوهه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.
۲۵. زمانی، احمد (بی‌تا). پیش‌گامان انقلاب اسلامی. آرشیو خانه انقلاب اسلامی و ولایت.
۲۶. زهتاب، حسن‌علی (۲۵ فروردین ۱۳۹۸). پژوهه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۲۷. شکوهنده، مریم (۲۳ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۲۸. صفاییه، محمد (۱۰ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۲۹. طباطبایی، محمدعلی (۶ اسفند ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۰. ظهیرالاسلام، سید علی (۲۰ اردیبهشت ۱۳۹۸). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۱. عاملیان، سید احمد (۲۰ خرداد ۱۳۹۸). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۲. عطیریان، مهدی (۲۳ خرداد ۱۳۹۸). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۳. کرباسی، محسن (۱۷ آذر ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۴. مرجوی، اکبر (۸ اردیبهشت ۱۳۹۸). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۵. میرسعیدی، مرتضی (۲۳ آبان ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۶. مشکاتی، حسین (۶ خرداد ۱۳۹۸). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۷. موسوی، سید احمد (بی‌تا). پیش‌گامان انقلاب اسلامی. اصفهان: آرشیو خانه انقلاب اسلامی و ولایت.

۳۸. میرسعیدی، حسین (۸ اسفند ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۳۹. نیلیه، ملوک (۲۵ بهمن ۱۳۹۷). پروژه محله علی قلی آقا. آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۰. نوربخش، سید حسن (۱۳۹۷ فروردین ۱۸). پروژه علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۱. یاحی، زهره (۱۳۹۷ دی ۱۱). پروژه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۲. یاحی، محسن (۱۳۹۷ بهمن ۸). پروژه محله علی‌قلی‌آقا. آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

۴۳. یزدانبخش، محمد (۱۳۹۶ آذر ۱۷). پروژه محله علی‌قلی‌آقا. اصفهان: آرشیو دفتر مطالعات جبهه فرهنگی انقلاب اسلامی.

(د) فیلم‌ها و سایت‌ها

۴۴. ناطق اصفهانی، محمدرضا (۱۳۹۴). مستند خادم شریعت. تهیه‌کننده و کارگردان علی مستأجران. اصفهان: آرشیو مدرسه علمیه صدر بازار.

۴۵. بهشتی‌نژاد، حسین (۱۳۹۴). مستند خادم شریعت. تهیه‌کننده و کارگردان علی مستأجران. اصفهان: آرشیو مدرسه علمیه صدر بازار.

۴۶. متن سخنرانی امام موسی صدر در مؤسسه احمدیه اصفهان. پایگاه اطلاع‌رسانی امام موسی صدر: Imam_sadr.com

۴۷. فاطمه سخاوت (۱۳۹۴). «مجبی اسراری داشت با خدا، فقط کسی را از درونش خبردار نمی‌کرد». خبرگزاری ایمنا: simna.ir ۱۹ اردیبهشت ۱۳۹۴.

۴۸. بی‌نام (بی‌تا). پرونده شهید مجتبی کلاهدوزان. کد شناسایی ۳۰۵. آرشیو حفظ آثار و نشر ارزش‌های دفاع مقدس. سپاه صاحب‌الریمان استان اصفهان.

۴۹. نادری‌نژاد، ریحانه (۱۳۹۹ تیر ۳). ایده مدارس ملی چگونه منحرف شد: <https://farhikhtegandaily.com>